

Danmark 1848 – systemskifte og borgerkrig

Michael Bregnsbo

Fortid og Nutid december 1998, s. 251-269

Året 1848 forbindes i Danmark med enevældens fredelige fald og vedtagelsen af en efter samtidens normer enestående demokratisk grundlov af 5. juni 1849. I det øvrige Europa kom det i 1848 til blodige revolutioner, og snart efter fik reaktionære kræfter atter overtaget. Hvorfor forløb udviklingen tilsyneladende så markant anderledes i Danmark? I artiklen gøres rede for en række langsigtede og kortsigtede faktorer, men nok så meget gøres gældende, at systemskiftet udløste en borgerkrig inden for den danske helstat, som havde stor betydning for den politiske udvikling. Dette taget i betragtning kan man godt betvivle, at det egentlig gik så fredeligt for sig i Danmark i 1848.

Michael Bregnsbo, f. 1962, ph.d., lektor ved Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Odense Universitet. Har bl.a. skrevet: *Historisk essay. Den danske vej. Om traditionen for den danske konsensuskultur, Historie 2*, 1996 og *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen. Danske præsters deltagelse i den offentlige opinionsdannelse vedrørende samfundsordenen og statsmagten 1750-1848, belyst ved trykte prædikener. En politisk-idéhistorisk undersøgelse*, 1997.

I foråret 1998 var der 150-års jubilæum for frihedsrevolutionerne eller folkenes forår i 1848. I Danmark forbindes martsdagene 1848 med enevældens fredelige fald, med københavnernes store optog til kong Frederik 7. med krav om frihed, og den folkekære konges meddelelse om, at det gamle ministerium allerede var afskediget, og at han fra nu af betragtede sig selv som konstitutionel monark. I forlængelse heraf underskrev Frederik 7. den 5. juni 1849 Danmarks Riges Grundlov. 1848 er altså Danmarkshistoriens store frihedsår, her indførtes folkestyre. I andre lande i Europa er det imidlertid med noget mere blandede følelser, man ser tilbage på 1848. Også her lød kravet om politisk frihed mange steder, men her mødte det massiv modstand, frihedsbestræbelserne forbindes her især med blodige gade- og barrikadekampe. Selv om det måske nok lykkedes at tilkæmpe politiske rettigheder, så varede det ikke ved. Ofte udbrød kampe mellem moderate og radi-

kale kræfter blandt de nye magthavere. Allerede senere på året og navnlig i 1849 tog den politiske reaktion atter tæten, de nyvundne frihedsgoder blev sat ud af kraft, og lande som Preussen og Østrig fik stærkt autoritære forfatninger påoktrojeret.¹ På langt sigt fik erfaringerne fra 1848 dog her stor betydning for den politiske udvikling og den politiske kultur.² I Danmark oplevede man ikke et tilsvarende tilbageslag. Mens den valgte grundlovgivende rigsforsamling i Danmark første gang trådte sammen den 23. oktober 1848, foregik blodige gadekampe mellem hæren og de revolutionære i Wien. I slutningen af maj 1849 vedtog rigsforsamlingen en grundlov, som kong Frederik 7. den 5. juni satte sit navn under, dette skete samtidig med, at liberale, revolutionære regeringer i de tyske stater blev slået ned med den preussiske hærshjælp.³ Det varige og tilsyneladende fredelige systemskifte i Danmark har utvivlsomt haft stor indflydelse på dansk selvforståelse, på

den politiske kultur i Danmark og på den danske konsensustradition. Det har ført til en opfattelse af en dansk egenart med vægt på demokratiske og folkelige værdier, der betragtes som særegent danske, og, som mange derfor føler, i dag er truede stillet over for tættere europæisk integration og internationalisering i øvrigt. Der kan derfor være grund til at se nærmere på, hvorfor den politiske udvikling i Danmark i 1848 og i årene derefter forløb så markant anderledes end i f.eks. Preussen og Østrig.

Udtrykket Danmark er ikke noget entydigt begreb. Det danske monarki var en helstat, der foruden kongeriget Danmark bestod af hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenburg, hvis hertug var identisk med kongen af Danmark. Kongen/hertugen var altså forenende faktor mellem statens forskellige dele. Lovgivning, forvaltning og retsvæsen i kongeriget og hertugdømmerne var forskellig, og Kongeå-grænsen mellem kongeriget og hertugdømmet Slesvig var en toldgrænse. I 1460 var den danske kong Christian 1. i kraft af Ribe-privilegiet blevet hertug af Slesvig og greve af Holsten. Ved denne lejlighed havde han mht. Slesvig og Holsten måttet love, »*dat se bli-ven ewich tosammende ungedelt*«, dvs. de to landskabers udelelighed, enhed og sammenhørighed. Hvad der var sket i 1460 var med andre ord en *personalunion* mellem kongeriget Danmark, hertugdømmet Slesvig og grevskabet Holsten (som 1474 blev ophøjet til hertugdømme), og en *realunion* mellem Slesvig og Holsten. For at vende tilbage til det 19. århundrede var situationen den, at Holsten var medlem af Det tyske Forbund, en løs sammenslutning af store og små tyske stater, Slesvig derimod ikke.⁴ Hertugdømmet Lauenburg har ikke så stor betydning i vores sammenhæng. Når der her i artiklen tales om Danmark eller kongeriget, menes landet indtil Kon-

geå-grænsen; med hertugdømmerne menes Slesvig og Holsten, idet Lauenburg kun er indbefattet, hvis det udtrykkeligt er anført. Staten som helhed bestående af kongeriget og hertugdømmerne bliver benævnt det danske monarki, den danske helstat eller slet og ret helstaten.

Forskningsoversigt

Der foreligger megen dansk forskning af stor lødighed, og som selv om den undertiden har mange år på bagen, kan den fortsat anvendes.⁵ Denne forskning er imidlertid ofte koncentreret om at klarlægge det komplekse og rigt facetterede begivenhedsforløb i den danske helstat 1848 og de følgende år, hvorimod der i ringere grad er tale om analyse af årsagerne til det specifikke forløb endsige sammenligninger med forholdene i andre lande. Selvfølgelig er det ikke forbigået opmærksomheden, at begivenhederne i den danske helstat fandt sted imens oprør og revolutioner var brudt ud i lys lue mange steder i Europa; ikke mindst er udbruddet af oprøret i Slesvig-Holsten blevet anskuet i sammenhæng med den revolutionære bølge i Tyskland. Ej heller har forskerne overset, at forholdet mellem den danske konge Frederik 7. og hans folk samt den udprægede og harmoniske folkelige samdrægtighed i Danmark i 1848 (»*ånden fra 48*«) var enestående sammenholdet med forholdet mellem monarker og undersætter i så mange andre lande. Det er der udtrykt glæde og slet skjult stolthed over, men noget forsøg på at udrede årsagerne har der ikke været tale om.⁶

Fra de senere år foreligger der dog forskning, hvor årsagsforholdene har fået en central placering, og hvor der i nogle tilfælde er foretaget sammenligninger med forhold i udlandet. Hans Vammen har gjort opmærksom på, at

Figur 1. Nikolaj Habbes maleri »Reservesoldater på marchen 1848« (1851) blev hurtigt en klassiker, når man skulle udtrykke »ånden fra 1848«. Soldaterne, der er fulde af patriotisme og kampiver, får under et holdt på vej til borgerkrigen i Slesvig-Holsten gratis forfriskninger af en bondekone. At vi her står over for afgørende og måske skæbnesvangre begivenheder, signalerer Habbe med den lille dreng, der tydeligt gør beskueren opmærksom på, at man her er vidne til noget stort og vigtigt. (Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot).

det hidtidige danske styre allerede før Christian 8.'s død den 20. januar 1848 havde forberedt et systemskifte, og at »det danske systemskifte foregik uden direkte pres nedefra og i realiteten var afgjort, før det første gny fra Februarrevolutionen nede i Europa nåede Danmark«. ⁷ Der kan ligeledes konstateres en tendens til at anskue konflikten med hertugdømmerne Slesvig-Holsten og disses støtter fra Det tyske Forbund som en dansk-tysk nationalitetskonflikt, en etnisk borgerkrig inden for helstaten. Dette er sket under indtryk af borgerkrigen i det tidligere Jugo-

slavien og lignende nationalitetskonflikter. ⁸ Det er blevet accentueret af, at udarbejdelsen og vedtagelsen af den efter samtidens normer enestående liberale grundlov af 5. juni 1849 fandt sted mens landet befandt sig i borgerkrig. I en situation, hvor landets sønner af bondestanden satte liv og lemmer på spil for fædrelandet, kunne/turde man ikke nægte bondestanden valgret. ⁹ I mange af de revolutioner i Europa i 1848, hvor forandringerne ikke fik lov at bestå uantastede særlig længe, var officerer og godsejere centrale skikkelser i den politiske reak-

tion mod de revolutionære regeringer. For disse grupperes vedkommende i Danmark er der foretaget studier med internationalt komparativt sigte. Gunner Lind har analyseret officersstanden under enevælden og sammenholdt den med officerer i udlandet. Den danske officersstands sociale forhold adskilte sig markant fra det meste af det øvrige Europa. Dette skyldtes enevælden og omstændighederne ved dens indførelse i 1660. Dengang var det adelige rigsråd blevet afskaffet og adelen frataget sine politiske rettigheder. Enevoldskongerne frygtede derfor, at adelen skulle pønse på at afskaffe enevælden og genvinde sin fordums politiske magt, og følgelig blev adelen udsat for »negativ særbehandling« ved besættelse af officersposter. Her blev til gengæld udlændinge og mænd af borgerlig herkomst foretrukket. Herved adskilte Danmark sig markant fra det øvrige Europa, hvor der til officersprofessionen plejede at knytte sig betingelser om adelskab og jordegodsbesiddelse. I Danmark var der til officersstanden først og fremmest knyttet militærfaglig professionalisme, hvorved standen efterhånden i højere og højere grad blev »borgerliggjort« og kom til at dele værdier med den liberale, borgerlige opposition mod enevælden, hvortil den også havde mange sociale kontakter og fælles interesser. Derved blev officersstanden i Danmark i langt højere grad velvilligt indstillet over for det politiske systemskifte i 1848.¹⁰

Forhold af lignende art gælder for godsejerne. Niels Clemmensen har undersøgt de danske godsejere og draget sammenligninger til deres preussiske standsfæller. Han konkluderer, at danske godsejere kun i begrænset omfang udgjorde en feudal eller en politisk elite. Politisk og socialt var de splittede mellem godsejere, der nærrede traditionelle, feudale holdninger og moderne agrarkapitalistiske foretagere. De var »borgerliggjorte«, og deres socialise-

ring stemte i højere grad overens med borgerskabets end med bondestandens. Og bondestanden var i Danmark socialt og politisk stærk og ville ikke indgå i et sådant feudalt forhold. Det hang sammen med, at godsejerne i Danmark allerede længe før 1848 var blevet bortelimineret som politisk klasse. Forholdene i Preussen var også på dét punkt meget anderledes. Der var godsejerstanden mere homogen og mere feudalt sindet og kun i ringe grad rodfæstet i borgerlige værdier. Politisk stod den stærkt, mens bondestanden stod langt svagere og var langt mere afhængig af godsejerne.¹¹

Det kan konstateres, at fokuspunktet i forskningen har ændret sig. Fra oprindelig at beskæftige sig med klarlægning af selve begivenhedsforløbet i 1848, lødigt og redeligt, men uden udblik og komparationer til forholdene i resten af Europa, har de senere års forskning på forskellig vis sat spørgsmålstegn ved det billede af begivenhederne i 1848 i Danmark som præget af fredsommelighed, besindighed, harmoni og samdrægtighed mellem konge og folk og mellem forskellige samfundsgrupper. Sammenlignende studier af to samfundsgrupper, der ikke mindst i Preussen førte an i den politiske reaktion, officerer og godsejere, peger begge på, at i Danmark gjorde en udpræget »borgerliggørelse« sig gældende, hvad der havde betydning for disse grupperes anderledes politiske indstilling i Danmark i 1848, og som har sin rod langt tilbage i tiden, nemlig i enevældens etablering og de omstændigheder, det skete under.

Der er således en udvikling i gang i retning af at omvurdere systemskiftet i 1848 og tilblivelsen af 1849-grundloven. De ovennævnte studier fokuserer dog på forskellige punkter og giver ikke nogen ny helhedsfortolkning i komparativt perspektiv. Dette vil da også kræve megen yderligere forskning, både i forholdene internt i Dan-

mark og sammenligninger med andre områder eller lande i Europa. Formålet med denne artikel er ikke en sådan helhedstolkning, men derimod på grundlag af eksisterende forskning at søge at skitsere nogle udviklingslinjer og sammenhænge, at søge at påpege nogle faktorer, der kunne formodes at være af afgørende betydning for den måde, tingene foregik på i Danmark i året 1848. Der er som sagt kun tale om en skitse, og nærmere undersøgelser må så sidenhen undersøge de forskellige faktorer nøjere, vurdere deres vægt i forhold til hinanden og navnlig sætte dem i relation til udenlandske forhold. Der vil i undersøgelsen blive bragt eksempler på tilsvarende forhold i udlandet, men nogen systematisk udnyttelse af den udenlandske forskning i emnet er der ikke tale om.

Af den ovennævnte forskningsoversigt fremgik det, at de undersøgelser, hvor der er gjort mest ud af udblik til udlandet, peger i retning af, at omstændighederne ved enevældens indførelse i 1660 havde en betydning på langt sigt for de særlige danske forhold i 1848, og i forsøget på at indkredse det særlige danske forløb kunne en sontring mellem lang- og kortsigtede forhold derfor tænkes at være frugtbar.

Langsigtede forhold

Den danske enevælde var den mest konsekvent gennemførte form for absolutisme nogetsteds i Europa – i hvert fald på papiret. Ifølge Kongeloven af 1665 var kongen i besiddelse af al udøvende, lovgivende og dømmende magt. Indtil 1831/34 fandtes ingen stænderforsamlinger eller andre korporative organer med en eller anden form for medbestemmelsesret. De stænderforsamlinger, der blev besluttet i 1831 og valgtes i 1834, var kun rådgivende.¹² Men til trods for at den

danske enevælde ideologisk set var så yderligtgående – eller måske netop derfor – var det danske system på mange punkter mere åbent og meritokratisk end andre politiske systemer i samtiden, der ellers ikke var så vidtgående absolutistiske. Officersstandens sammensætning og rekruttering er tidligere nævnt. De privilegier, som den danske adel efter 1660 var i besiddelse af, knyttede sig først og fremmest til jordegodsbesiddelse, men sådanne privilegier kunne enhver gods-ejer få efter enevældens indførelse – adelig eller ej. Omvendt var adelsprivilegierne ikke så forfærdelig meget værd, hvis man var adelig uden at eje jordegods.¹³ Til sammenligning kan nævnes, at i et land som Sverige, hvis *riksdagsstyre* adskilte sig markant fra Danmark, var der helt ind i 1800-tallet visse embeder, som var forbeholdt adelsmænd.¹⁴ Desuden havde det danske enevældige styre været i stand til at forny sig og haft held til at fremstille sig selv som reformvenligt, humanitært og almengavnligt. Styret havde fra de sidste årtier af 1700-tallet skabt og formået at udbrede myten om en særlig »dansk vej«, kendetegnet ved konsensus, harmonisk samvirke mellem konge og folk, kongens virke for indenrigspolitiske reformer i stedet for – som andre fyrster – at søge at udmærke sig i krig, og i det hele taget statens generelt set gode og hæderlige væsen. Medvirkende til at befæste og udbrede denne myte var ikke mindst den lange neutralitetsperiode i 1700-tallet, hvor helstaten var i stand til at holde sig ude af periodens mange krige og til gengæld drage store fordele af udenrigshandelen og -søfarten (den florissante handelsperiode). Og i samme periode fandt de store landboreformer sted, hvorved ifølge myten statsmagten greb ind og befriede bønderne fra den uret og vilkårlighed, de var udsat for fra godsejerside, og hvorved der skabtes en stand af myndige, selv-

hjulpede og selvbevidste danske bønder. Dette skabte altsammen en kapital af tillid og forventninger til statsmagten, som var stor nok til efter år 1800 at kunne overleve krig, nederlag og økonomisk smalhals.¹⁵

Kortsigtede forhold

I løbet af 1830'erne og 1840'erne blev den danske helstat i stigende grad udsat for spændinger af mange slags. I liberale kredse ønskede man en fri forfatning. Efter Frederik 6.'s død i 1839 håbede mange, at den nye konge, Christian 8., der som Norges konge i 1814 havde givet dette land en fri grundlov, ville gøre det samme for Danmarks vedkommende. Kongen fandt imidlertid ikke, at tiden var moden, og det fremkaldte udbredt skuffelse.¹⁶ Større tillid til det enevældige styre nærmedes derimod blandt bondebefolkningen. Her havde mange politiske og sociale krav, særlig var man utilfreds med den måde, skatte- og værnepligtsbyrderne var fordelt på, og som man fandt belastede bondestanden uforholdsmæssigt. Med »den danske vej«, og ikke mindst landboreformerne¹⁷ i erindring, så bondestanden imidlertid hen til enevoldskongen og ikke til den liberale opposition med dens forfatningskrav, som den, der kunne rette op på disse misforhold. Men det betød som nævnt ikke, at bønderne var tilfredse med den aktuelle tingenes tilstand, tværtimod udfoldede de i 1840'erne en udpræget politisk aktivitet i form af møder og underskriftsindsamlinger. Dette foruroligede regeringen, som derfor den 8. november 1845 udsendte det såkaldte bondecirkulære, der lagde meget betydelige begrænsninger på bøndernes muligheder for at forsamles, ja på det nærmeste forbød det. Dette blev modtaget med dyb skuffelse blandt landbefolkningen, bønderne mistede tilliden til enevoldskongen og

blev åbne for de liberales idéer om fri forfatning osv.¹⁸

Med bondestanden menes først og fremmest gårdmændene, de velbærgede sejrherre fra landboreformtiden. Under gårdmændene befandt sig imidlertid husmænd og landarbejdere, og denne gruppe havde fået deres sociale kår forringet ved landboreformerne. Også her begyndte man i løbet af 1840'erne at røre på sig og stille krav om forbedringer af retlige og sociale kår.¹⁹

Foruden disse spændinger og gæringsstendenser internt i kongeriget var der også spændinger mellem de forskellige dele af helstaten. Slesvig og Holsten var økonomisk set stærkt orienteret mod Nordtyskland, og i højere og højere grad efter oprettelsen af frihandelsforbundet Deutsches Zollverein i 1834 og den voksende bevægelse for øget integration mellem medlemsstaterne af Det tyske Forbund. Fra tysk side blev det 1841/42 foreslået, at den danske helstat skulle tilslutte sig Det tyske Forbund som »*admiralstat*«. Denne idé mødte imidlertid heftig modstand blandt danske liberale og blandt dansksindede slesvigere. De danske liberale blev af samme grund *nationalliberale*. Hvis alternativet var Danmark som »*admiralstat*«, så ville de langt hellere, at Holsten og Lauenburg blev udskilt af helstaten, og at Slesvig til gengæld blev tættere integreret i kongeriget. De tysksindede slesvigere ville imidlertid fastholde realunionen med Holsten og var slet ikke afvisende over for en slesvigsk tilslutning til Det tyske Forbund. Derved opstod slesvig-holstenismen, en separatistisk bevægelse. Hertugdømmet Slesvig var sprogligt delt. I den sydlige del var sproget overvejende tysk, i Mellemslesvig blandet, idet det tyske sprog dog her var på fremmarch, i Nordslesvig overvejende dansk.²⁰

Spændingerne imellem de forskellige dele af helstaten var endnu mere

indviklede, for der var også dynastiske problemer. I løbet af 1840'erne stod det mere og mere klart, at mandsstammen i kongehuset efter al sandsynlighed ville uddø med Christian 8.'s søn, kronprins Frederik (7.). For kongeriget og Lauenburgs vedkommende herskede der ikke tvivl om, at her gjaldt den *agnatisk-kognatiske arvefølge*, dvs. at tronen kunne arves af mandlige efterkommere af kvindelige medlemmer af kongefamilien. Om dette også var tilfældet i Slesvig, således som den danske regering mente, var imidlertid stærkt omstridt, og i Holsten var det i hvert fald ikke sådan, her kunne bl.a. den russiske tsar gøre arvekrav gældende. Helstaten var således truet af en sprængning. Den augustenburgske hertugfamilie var af den opfattelse, at der i Slesvig og Holsten kun gjaldt *agnatisk arvefølge*, dvs. at hertugtitlen kun kunne nedarves gennem mandlige familiemedlemmer, og følgelig at en augustenborger skulle blive hertug af Slesvig og Holsten, hvis mandsstammen i det danske kongehus uddøde. Derved opstod en umage alliance mellem de tysksindede, liberale slesvig-holstenere og den aristokratiske augustenborgerfamilie. Augustenborgerne havde gode forbindelser til en række udenlandske fyrstehoffer og var derigennem i stand til effektivt at virke for deres egen og den slesvig-holstenske sag.²¹

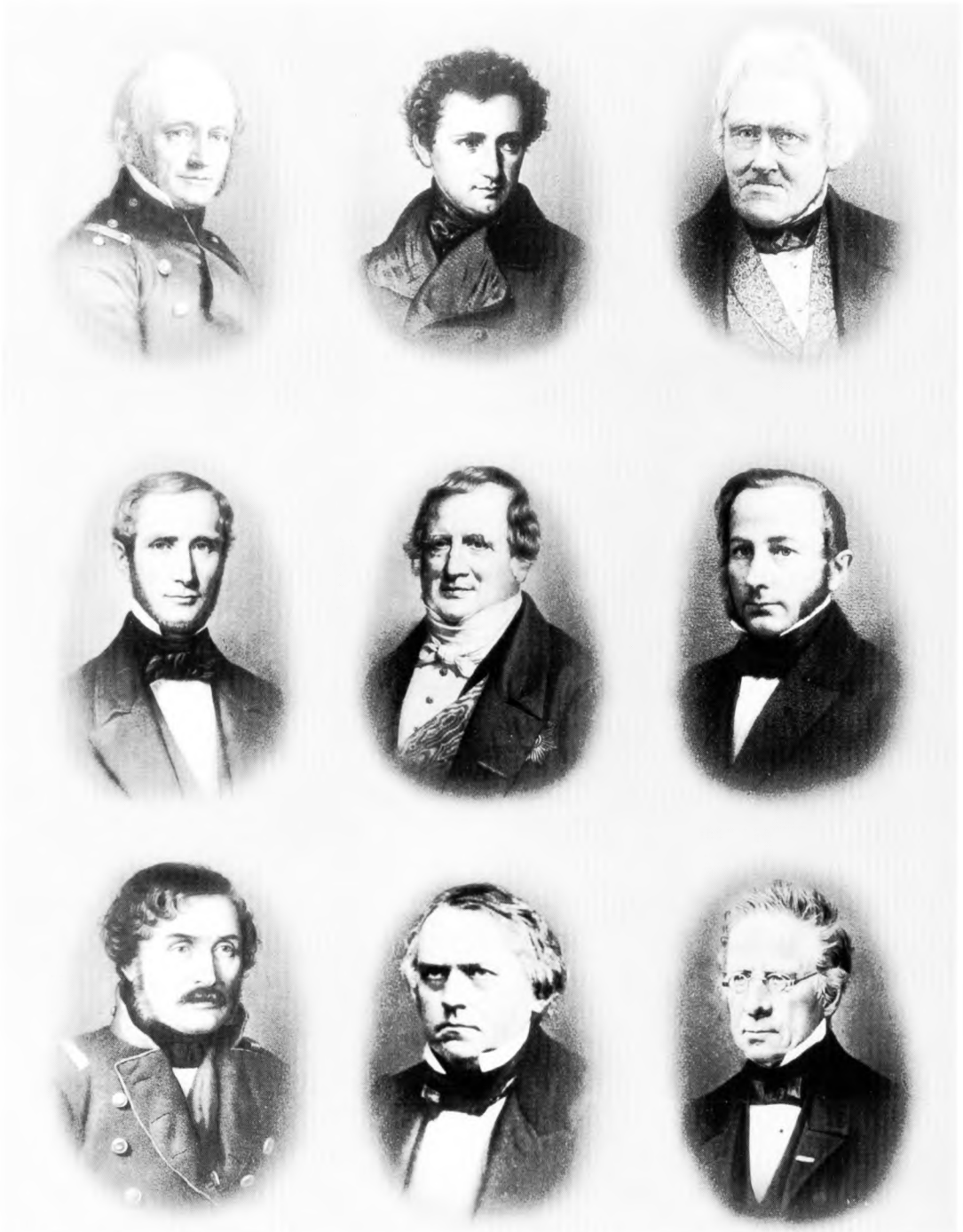
I løbet af 1840'erne var den danske helstat altså præget af bestandigt voksende spændinger og modsætninger. Politisk mellem enevælde og liberalisme, socialt mellem bønder og godsejere, mellem bønder og den øvrige befolkning og mellem landbosamfundets nedre lag og resten af samfundet. Etnisk set var der modsætninger mellem dansk- og tysksindede slesvigere, nationalt set mellem seperatistiske slesvig-holstenere og kongeriget og dynastisk mellem kongen af Danmark og den augustenburgske hertugfamilie.

Der var således absolut ikke tale om idel lykke og harmoni inden for helstaten i årene op til 1848, men der er to træk umiddelbart forud for systemskiftet i 1848, som i europæisk sammenhæng var usædvanlige:

1. Den hidtidige regering havde allerede selv opgivet enevælden. Christian 8.'s styre havde på baggrund af de stærke og voksende spændinger både internt i kongeriget og i forholdet mellem monarkiets forskellige dele indset, at det bestående system ikke længere lod sig opretholde og truffet forberedelser til en systemforandring, der rigtignok ikke var planlagt at skulle være så vidtgående, som systemforandringen i 1848 blev. Men helstatens regering havde altså selv erkendt behovet for vidtgående forfatningsændringer og det førend der udbrød revolution og uro i Paris og andre steder i Europa.²²

2. Christian 8. døde efter kort tids sygdom den 20. januar 1848. Det forhold at den hidtidige monark afgik ved døden umiddelbart før revolutionerne i 1848 brød ud, var et andet særtræk ved helstaten. Christian 8. havde som nævnt indtil sine sidste måneder vægret sig ved at udstede en fri forfatning og derved vakt megen bitterhed og skuffelse i liberale kredse. Men nu var han væk, monarkens person stod altså ikke længere i vejen for politiske og sociale forandringer, man kunne lægge gammelt nag til side og begynde på en frisk med den nye monark, Frederik 7. Her var forholdene i 1848 markant anderledes end i f.eks. Preussen, hvor man havde den samme konge før, i og efter 1848. Denne konge måtte i 1848 stærkt nødtvungent gå med til at opfylde liberale krav, han tidligere havde afslået, hvad der indebar et kolossalt prestigetab for ham.²³

Disse langsigtede og kortsigtede særlige forhold i den danske helstat har virket befordrende for den tilsyneladende fredelige og harmoniske overgang fra enevælde til fri forfatning i

Figur 2. Det danske martsministerium 1848. I øverste række ses f.v.: marineminister Christian Zahrtmann, minister uden portefølje Orla Lehmann og minister uden portefølje Lauritz Hvidt. I midterrekken ses f.v.: justitsminister Carl Emil Bardenfleth, regeringschefen grev Adam Wilhelm Moltke og udenrigsminister, grev Frederik Knuth, og i nederste række f.v.: krigsminister Anton Frederik Tscherning, kultusminister Ditlev Gothard Monrad og handelsminister Christian Albrecht Bluhme. Der findes ingen samtidig gengivelse af det danske martsministerium således som det er tilfældet med den provisoriske regering (fig. 3). Den her gengivne portrætsamling er fremstillet senere (Det kgl. Bibliotek).

Figur 3. Det slesvig-holstenske martsministerium 1848. Bagerst ses t.v. finans- og postminister M.T. Schmidt og t.h. prins Frederik af Nør, der blev krigsminister. I forreste række ses f.v. justitsminister Jürgen Bremer, regeringschefen Wilhelm Beseler, der også var indenrigsminister, politiminister Theodor Olshausen og udenrigsminister, grev Frederik Reventlow. Begge martsministerier var politisk bredt sammensatte, her sad både aristokrater, konservative, liberale og demokrater. Ude i Europa bekæmpede disse floje bittert hinanden i 1848, men inden for helstaten overskyggede de nationale modsætninger alt andet. Samtidigt litografi af W. Heuer (Det kongelige Bibliotek).

kongeriget. Måske har tilfældigheder dog også noget at sige. Hvis en eller anden provokatør og/eller militærperson havde affyret to skud ind i folkemængden foran Christiansborg Slot den 21. marts 1848 med dødsfald til følge, således som det var tilfældet i bl.a. Berlin,²⁴ så ville der måske også være udbrudt gade- og barrikadekampe i København. Men dertil kom det nu engang ikke i København.

I Slesvig-Holsten opstod under indtryk af revolutionerne mange steder i Europa og ikke mindst under indtryk af de tyske bestræbelser for et samlet Tyskland stigende gæring og uro.²⁵ Kravet om, at også hertugdømmet

Slesvig skulle tilsluttes det planlagte samlede Tyskland var stærkt medvirkende til, at det i København kom til demonstrationen den 21. marts med krav om et nyt ministerium og sikring af Slesvigs tilhørsforhold til Danmark. Blandt slesvig-holstenerne blev efterretningerne om systemskiftet derfor opfattet som et kup, og en regering blev dannet. For at legitimere dette oprør hævdedes, at hertugen (dvs. Frederik 7.) var taget til fange af oprørerne i København, hvorfor man dannede en regering i »den ufrie hertugs« navn (se figur 3). I slutningen af marts fandt de første militære sammenstød mellem danske og slesvig-holstenske styrker

sted, de sidstnævnte fik snart efter militær støtte fra medlemmer af Det tyske Forbund, først og fremmest Preussen.²⁶

Dannelsen af den nye regering i København i marts 1848 og den borgerkrig, der snart efter udbrød i hertugdømmerne, synes at have fremkaldt en kollektiv, national løftelse i Danmark, der greb folk fra både de højere og lavere samfundslag, »ånden fra 1848«. Et lignende fænomen fandt sted i Slesvig-Holsten. Det danske martsministerium var ledet af lensgreve A.W. Moltke, som havde haft en høj regeringspost under det enevældige system og i øvrigt var landets største godsejer. Blandt medlemmerne af ministeriet var de nationalliberales ubestridte lederskikkelse, Orla Lehmann og den hidtidige demokratiske oppositions mest markante personlighed, A.F. Tscherning. Også det slesvig-holstenske martsministerium var bredt sammensat. Yderst til højre stod her prinsen af Nør, bror til hertugen af Augustenborg, og yderst til venstre stod Theodor Olshausen.²⁷ Både i Danmark og i Slesvig-Holsten var martsministerierne altså sammensat af både konservative og liberale, og af både aristokrater og demokrater. I stort set alle andre lande var det folk af sådanne anskuelser, der i 1848 indædt bekæmpede hinanden, men i Danmark og i hertugdømmerne sad de altså i regering sammen. Det nationale modsætningsforhold mellem dansk og tysk, striden om hertugdømmet Slesvigs statsretlige tilhørsforhold vejede således tungest og kom altså til at overskygge de ideologiske, politiske og sociale spændinger mellem befolkningen både i kongeriget og hertugdømmerne. Borgerkrigen fungerede således på begge sider som en politisk og social integrationskraft. Borgerkrigen var en direkte følge af enevældens fald, og set i det lys er det derfor tvivlsomt, om man kan sige, at enevælden faldt fredeligt og

ublodigt i helstaten, måske snarere tværtimod. I den danske helstat gik fronterne bare på andre leder og kanter end de fleste andre steder i Europa, men var bestemt ikke mindre ublodigt af den grund. I denne sammenknytning af begivenhederne i København og i hertugdømmerne, af systemskiftet i København og borgerkrigen inden for helstaten ligger nøglen til forklaringen på, hvorfor begivenhederne i Danmark 1848ff. forløb væsentlig anderledes end andre steder i Europa.

At »ånden fra 1848« virkede som politisk og social integrationskraft blev i øvrigt også iagttaget i samtiden. Den 28. marts 1848 skrev den unge københavnske skolemand Martin Hammerich således til sin svigerfader på godset Iselingen ved Vordingborg: »...en sådan bevægelse, der har tilintetgjort fordomme og skranker mellem mand og mand eller stand og stand og lært folket, at det er et folk, og øvet det i at bruge sin frihed under omstændigheder, der gør alle frie. At militæret med tillid følger en afskediget kaptajn [A.F. Tscherning, krigsminister i martsministeriet, MB], at Mynster [Sjællands biskop og hidtil loyal, konservativ støtte af enevælden] sidder som biskop under en lollandsk præst [D.G. Monrad, kultusminister i martsministeriet, MB] og (hvad jeg ved fra hans søn) har ytret, at så rask som alt går kunne det ikke være gået under det forrige ministerium, at bønderne møder med 600 vogne parat til at befordre tropperne, har alt meget at sige. Havde vi ikke fælles fjender ved grænsen, ville bevægelsen, der havde været uundgæelig, have fremkaldt splid og krig mellem borgere og stænder indbyrdes, mellem folket og kongen«. ²⁸

Diskussion

Er det rimeligt at betragte Treårskrigen som en borgerkrig?²⁹ Hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenburg

(det sidstnævnte har ikke så stor betydning i denne sammenhæng) var dele af det danske monarki, dele af den danske helstat. Ifølge *Danmarks Nationalleksikon* er borgerkrig en »krig mellem to eller flere grupper inden for samme stat sædvanligvis med det formål at opnå regeringsmagten i landet eller at danne en ny selvstændig stat på en del af landets territorium«. ³⁰ Konflikten mellem kongeriget og Sles-

vig-Holsten må siges at falde ind under denne definition. Det er rigtigt, at udenlandske magter greb ind enten militært eller diplomatisk, men det ændrer ikke ved, at konflikten havde borgerkrigs karakter. Udenlandske magter greb som bekendt også ind i den spanske borgerkrig (1936-39) og i borgerkrigen i ex-Jugoslavien, men disse anses da ligefuldt for borgerkrige.

Men kan man sige, at borgerkrigen

Figur 4. Slaget ved Slesvig den 23. april 1848. I slaget tørnede danske tropper sammen med preussiske styrker, der var Slesvig-Holstens allierede. Litografiet af Gustav Kühn blev masseproduceret og udbredt over hele Tyskland. Derved har det været med til at danne manges bevidsthed om denne konflikt, der i Tyskland blev betragtet som en befrielseskamp mod Danmark (Museum für Volkskunde, Berlin).

var en direkte følge af enevældens fald, og at enevældens fald altså ikke blev så fredeligt og ublodigt, som det hidtil er blevet hævdet? Enevælden faldt nemlig ikke den 21. marts 1848, hvor det store folketog drog til Christiansborg Slot. Før allerede i Christian 8.'s sidste tid var der truffet principbeslutning om dens afskaffelse, og efter otte dage på tronen undertegnede Frederik 7. et reskript, der bebudede en fælles stænderforsamling for helstaten. Med dette januarreskript af 28. januar 1848 var enevælden opgivet. Dette skete altså vel at mærke førend der var udbrudt revolution i Paris og før denne havde bredt sig til andre lande. Der var således – som Hans Vammen har gjort opmærksom på – ikke noget stærkt pres nedefra, der drev på regeringen for forfatningsændringer.³¹ Men med januarreskriptet opstod også et magtmæssigt tomrum, for nok var enevælden opgivet og en forfatning bebudet, men en ny styreform var endnu ikke gennemført. Og selv om det var revolutionerne i Europa og ikke mindst de tyske samlingsbestræbelser, der fik modsætningerne mellem kongeriget og hertugdømmerne til at bryde ud i lys lue,³² ja så virkede de ind på det nævnte magtmæssige tomrum. Både i kongeriget og i hertugdømmerne søgte man at udmønte enevældens fald til egen fordel. Og netop fordi enevoldsmagten nu var officielt opgivet, kunne ingen stærk statsmagt gribe ind og hindre parterne i at forfølge egne nationale mål, der var ikke længere noget styre, der kunne sætte sig ud over de nationale modsætninger og føre »helstatspolitik« så at sige. Derfor må borgerkrigen og den udvikling, der førte dertil, siges at være en direkte følge af, at enevælden havde opgivet sig selv. Men hvordan et eventuelt fortsat enevældigt styre ville have håndteret konflikterne i 1848, er ikke til at sige.

Med den ovennævnte tese om bor-

gerkrigen som politisk og social integrationskraft hævdes ikke, at politiske og sociale modsætninger aldeles ophævedes eller helt forsvandt. Socialt set kom det i foråret 1848 til uro i form af sammenstimlen og strejker blandt landbosamfundets lavere lag, husmænd og landarbejdere. Større voldelige sammenstød kom det ikke til, men martsministeriet gennemførte i foråret 1848 skyndsomst lovgivning, der greb ind i forholdet mellem godsejere og husmænd til fordel for sidstnævnte gruppe. Herefter stilnede bevægelsen på landet af.³³ Lignende uro forekom i øvrigt blandt landbefolkningen i hertugdømmerne.³⁴ Social revolution kom det altså ikke til, men frygten for at noget sådant kunne ske, således som man så det mange steder i Europa ved den tid, kan have været medvirkende til, at regeringen i Danmark greb så hurtigt ind og endda med lovgivning, der måske var mere radikal end den ville have været villig til under andre, mindre urolige omstændigheder.

Ej heller de politiske modsætninger ophørte. Tilhængere af det gamle system havde det dog svært, eftersom den enevældige regering før Februarrevolutionen og uden noget pres nedefra som nævnt selv havde opgivet enevælden, og den gamle konge var væk, og den nye konge havde nøje associeret sig med den ny tids mænd. Dertil kommer, at enevældens meritokratiske og anti-aristokratiske tradition ved embedsbesættelser havde medført, at der blandt de grupper af embedsmænd (ikke mindst officerer), som i andre stater stod fast på enevælden, i Danmark var mere liberalt-borgerlige indstillinger hos sådanne. Valgkampen i forbindelse med valget til den grundlovgivende rigsforsamling 5. oktober 1848 viste med al ønskelig tydelighed, at de politiske og sociale modsætninger ingenlunde var forsvundet. Rigsforsamlingens arbejde foregik som nævnt på et tidspunkt, hvor den politiske udvik-

ling i resten af Europa svingede stærkt mod højre, hvilket forsamlingen da også var opmærksom på. Det lykkedes at nå frem til et kompromis om lige og almindelig valgret og en rigsdag med et direkte valgt Folketing og et indirekte valgt Landsting.³⁵ Andre steder som i Preussen og Østrig blev sådanne grundlovgivende forsamlinger opløst ved militær magt, førend de havde nået at få gjort deres arbejde færdigt, og de forfatninger, der blev indført, hvad enten de var påoktrojerede eller ej, havde ikke tilnærmelsesvis så vidtgående valgretsbestemmelser. Som forklaring på Danmarks Riges Grundlov af 5. juni 1849 kan anføres, at »den danske vej«, ikke mindst opfattelsen af statsmagtens indgreb til gennemførelse af bondefrigørelse tilbage i 1700-tallet, kan have fungeret som en kollektiv erindring og derved bidraget til, at modsætningerne mellem de forskellige samfundsgrupper ikke er blevet følt som uoverstigelige. Berømt/berytet er den senere konseilspræsident J.B.S. Estrups bemærkninger om den almindelige valgret: »...den største Daarskab i denne paa Daarskaber saa rige Tid«. ³⁶ Men Estrup var dog ikke knust ved situationen. I et brev til onklen, historikeren L. Engelstoft, i juni 1849 lod han denne forstå, at han var overbevist om, »at selve den ultrademokratiske grundlov vil tvinge den hidtil mest bevægede og højroastede del af bondebefolkningen, nemlig de egentlige bønder eller gårdmænd, til at slutte sig til det konservative parti, hvor ved jeg vel at mærke kun forstår det parti, der holder på, at lov og orden skal respekteres, og ikke det, der holder på alle ikke tidssvarende institutioner«. ³⁷ Altså den landlige middelstand af selvejende og selvhjulpne gårdmænd, som var opstået ved landboreformerne i 1700-tallet – reformer som enevælden fik æren for – ansås for en garant mod udskjelser i demokratisk retning, derfor vovede mange at gå

med til en grundlov med valgretsbestemmelser, som de egentlig nærede stor betænkelighed ved. Men der er dog tillige grund til at gøre opmærksom på, at grundloven blev vedtaget, mens landet befandt sig i en borgerkrig. Der blev indført almindelig værnepligt i 1848. Den grundlovgivende rigsforsamling forhandlede og grundloven vedtoges altså på et tidspunkt, hvor unge mænd satte liv og lemmer på spil for fædrelandet, og navnlig var det unge mænd af bondestand og de lavere klasser, der her bar byrderne. I dén situation har det været svært for modstandere af almindelig valgret at forklare repræsentanter for bondestanden og den øvrige almue, hvorfor deres sønner var gode nok til at kæmpe og dø for fædrelandet, men ikke til at få valgret. ³⁸ I lighed med lovgivningen om husmændenes forhold i relation til godsejerne kan der også her have været frygt for politisk og social uro, som har fået en og anden grundlovsfader til at gå med til mere vidtgående bestemmelser om valgret end han måske ville have gjort under andre omstændigheder. Men også dette er et udtryk for borgerkrigen som politisk og social integrationsfaktor.

Borgerkrigen varede til 1850, og hvis det altså var den, der virkede som politisk og social integrationskraft, skulle man da så ikke antage, at denne integrationskraft ophørte efter 1850, og at der følgelig i Danmark skulle være frembrudt de politiske og sociale problemer, man så andre steder? Godt nok ophørte borgerkrigen, men de problemer, der havde forårsaget den, bestod fortsat. Stormagterne var fast beslattede på, at den danske helstat skulle opretholdes, fordi man ikke ønskede preussisk kontrol med den vigtige flådehavn i Kiel, fordi noget sådant ville have forrykket den internationale magtbalance. Også spørgsmålet om hævdelser af de dynastisk-legitimistiske principper spillede en stor rolle, og

i den forbindelse så stormagterne, navnlig Rusland, ikke med blide øjne på den demokratisk vidtgående grundlov i Danmark.³⁹ 1850'ernes politik i helstaten var præget af forsøg på at skabe en fællesforfatning for hele monarkiet. En sådan forfatning skulle kunne tilfredsstille både det konservativ-aristokratiske slesvig-holstenske ridderskab og samtidig være acceptabel internt i kongeriget, dvs. en sådan fællesforfatning måtte ikke betyde alt for vidtgående indskrænkninger i juni Grundloven. Men desforuden skulle en sådan fællesforfatning være acceptabel for stormagterne og for Det tyske Forbund, der kritisk holdt øje med forholdene inden for helstaten.⁴⁰ Det forhold at forskellige dele af helstaten havde kæmpet mod hinanden under borgerkrigen, og at der fra dansk side iværksattes en hårdhændet daniseringspolitik i Slesvig,⁴¹ lettede naturligvis ikke forsøgene på at finde en fællesforfatning, der kunne tilfredsstille alle parter eller i det mindste finde accept. Heller ikke for årene efter 1850 er det påstanden, at der ikke var politiske og sociale modsætninger internt i Danmark. Men stadig havde de, der ønskede indskrænkninger i juni Grundlovens valgretsbestemmelser det problem, at der ikke var nogen ledende samlingsfigur. Frederik 7. associerede som nævnt sig selv, og blev af andre associeret, med enevældens fald, og var i øvrigt som kongepersonlighed næppe videre egnet til at være ledende skikkelse i en sådan politisk modbevægelse, så i modsætning til f.eks. Preussens kong Friederich Wilhelm kunne han ikke finde anvendelse her. Vist blev der under ministeriet Ørsted søgt gennemført en oktroyeret helstatsforfatning og indskrænkninger i juni Grundloven uden om Rigsdagen, men ministeriet vovede dog ikke at tage en direkte konfrontation med Rigsdagen i en grad, som man havde set det var sket med de vundne fri-

hedsgoder i andre lande i årene efter 1848.⁴² I så fald havde ministeriet nemlig måttet kæmpe på to fronter, dels internt i Danmark mod de liberale og demokratiske politiske kræfter, dels mod slesvig-holstenske politiske kræfter og det bagvedstående Tyske Forbund. Modsætningsforholdet mellem kongeriget og hertugdømmerne bidrog således stadig til at lægge en dæmper på modsætningerne internt i kongeriget.

Efter krigen 1864 måtte hertugdømmerne afstås, og konflikten med dem kunne således ikke længere virke som integrationskraft i kongeriget. Og det gjorde den heller ikke. Allerede i 1866 blev 1849-grundloven revideret i konservativ retning, den almindelige valgret til Landstinget blev indskrænket til fordel for privilegeret valgret til de højstbeskattede.⁴³ Grundlovsrevisionen var måske ikke så vidtgående som de tilbagekaldelser af de erhvervede frihedsgoder fra 1848, som man havde set andre steder i Europa. Men i Danmark havde man også i over 15 år prøvet at leve med et politisk system, der indebar meget vidtgående bestemmelser om valgret, og selv om mange ønskede dette begrænset, så havde man alligevel oplevet, hvordan et sådant system fungerede. Således havde man gjort den erfaring, at den almindelige valgret trods alt ikke havde ført til »*velstandens og alle lykkens kilders udtørrelse i landet*«, som den konservative politiker C.N. David havde hævdet i den grundlovgivende rigsforsamling.⁴⁴ Og disse erfaringer kan have bevirket, at der ikke var lyst eller vilje til mere vidtgående indskrænkninger.

Konklusion

Begivenhederne i kongeriget og i hertugdømmerne i 1848 og de følgende år bør anskues under ét, idet de nøje indvirkede på hinanden. Da begge parter

Figur 5. På David Monies maleri »Episode fra soldaternes hjemkomst i septemberdagene 1849« (1850) genser en soldat sin kone og to børn ved porten til Helligåndskirken i København. At krigen ikke endte lige lykkeligt for alle understreges af den sortklædte enke, der med tårer i øjnene overværer den lykkelige genforening. Monies maleri bidrog til at udbrede den farlige og skæbnesvangre myte om, at Danmark kom sejrrigt ud af krigene 1848-50 alene i kraft af egen styrke og dygtighed. (Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot).

hørte under samme stat: den danske helstat må Treårskrigen derfor karakteriseres som en borgerkrig. Når histo-

rikere alligevel længe har kunnet mene, at det ved systemskiftet i Danmark 1848 gik usædvanlig fredeligt og

harmonisk for sig sammenholdt med andre lande i Europa, skyldes det, at man ikke har set det i sammenhæng med borgerkrigen. Men det skyldes også, at hændelserne i kongeriget i 1848 var langt mere komplicerede end en konflikt mellem enevælde og liberalisme. Der var tale om et konflikt-kompleks inden for den danske helstat, hvori indgik politiske, ideologiske, sociale, etniske, nationale, seperatistiske og dynastiske faktorer. Nærmere forskning, ikke mindst med internationalt komparativt sigte, må veje og vurdere de forskellige faktorer i forhold til hinanden. Tager man borgerkrigen, der var en direkte følge af enevældens fald, i betragtning, kan man ikke sige, at enevælden faldt ublodigt, måske snarere tværtimod. Men udbruddet af borgerkrigen betød, at de politiske og sociale modsætninger internt i både kongeriget og hertugdømmerne blev overskygget af de nationale modsætninger. Borgerkrigen kom således til at virke som politisk og social integrationskraft. Når dette var muligt, hang det sammen med dels en række nærmere beskrevne langsigtede faktorer, der stammede tilbage fra enevældens indførelse 1660, og som betød en meritokratisk og anti-aristokratisk praksis. Dels med myten om den særlige fredelige og harmoniske »danske vej«, som havde stor udbredelse. Hertil hørte bl.a. landboreformerne, der havde skabt en borgerlig middelklasse af velstillede, besiddende gårdmænd på landet. På kort sigt var det danske monarki i 1830'erne og 1840'erne præget af mange modsætningsforhold af ideologisk, politisk, social og national art. På to punkter adskilte helstaten sig dog markant fra andre stater i 1848: for det første havde styret allerede selv opgivet enevælden, og for det andet var den hidtidige monark (Christian 8.) afgang ved døden, lige inden uvejret brød løs over Europa. Systemskiftet i 1848 forløb ikke mindre ublodigt og

ufredeligt end så mange andre steder, men konfliktmønstrene gik bare på andre leder og kanter i helstaten end andre steder i Europa.

Selv om kongeriget ved flere lejligheder gik af med sejren under borgerkrigen, så var det dog stormagternes

Figur 6. H.W. Bissens statue af den tapre landsoldat blev afsløret i Fredericia 6. juli 1858 på 9-årsdagen for det sejrige danske udfald fra byen. Monumentet bidrog til at skabe og vedligeholde den myte, at Danmark havde vundet Treårskrigen 1848-50 ved egen våbenlykke. (Postkort i Fredericia Museum).

mægling eller rettere pression, der afgjorde dens udfald. Men i kongeriget var den offentlige mening imidlertid af den opfattelse, at man havde sejret i kraft af egen våbenlykke. Dette afstedkom en farlig selvovervurdering og tilsvarende undervurdering af de internationale forhold, hvad der ledte lige til katastrofen i 1864. Nederlaget her medførte at nationalt trauma, der endnu ikke er overvundet, det fremgår f.eks. af den danske holdning til internationalt samarbejde. I Tyskland er man i 150-året for 1848 tilbøjelig til at fæstne sig ved, at selv om de vundne frihedsgoder i 1848 snart efter atter blev sat ud af kraft, så gav revolutionerne alligevel en række kollektive erfaringer mht. politisk aktivitet og deltagelse, som på sigt fik betydning. 1848-revolutionerne var således ikke bare det totale nederlag. I Danmark er 1848 blevet set som folkestyrets fødsel, og altså anderledes og utvetydigt positivt vurderet. Men set i lyset af borgerkrigen og den deraf følgende vej frem mod 1864 kunne man spørge, om der her ikke kunne være behov for en tilsvarende omvurdering af 1848 – med modsat fortegn.

Noter:

1. Et godt og overskueligt oversigtsværk over revolutionerne i Europa 1848ff. er Jonathan Sperber: *The European Revolutions, 1848-1851*, Cambridge 1994.
2. I den forskning vedr. 1848 først og fremmest i Tyskland, som er udkommet i anledning af 150-års-jubilæet, lægges ofte vægt på de langsigtede erfarings- og virkningshistoriske følger, som revolutionerne fik, og derved nedtones opfattelsen af 1848-revolutionerne som én stor fiasko. En del af den 1848-litteratur, der er udkommet i jubilæumsåret, er anmeldt i: Michael Bregnsbo: 1848 – en fejlslagen revolution?, *Nyt fra Historien* XLVII, 2, 1998, s. 65-69.
3. Mht. selve det kronologiske begivenhedsforløb i Danmark henvises til en af de brede Danmarkshistorier, f.eks. Vagn Skovgaard-Petersen: *Tiden 1814-1864*, i: H.P. Clausen

- og Søren Mørch (red.): *Danmarks historie* 5, 1985 eller Claus Bjørn: *Fra reaktion til grundlov*, i: Olaf Olsen (red.): *Danmarkshistorie* 10, 1990. En kronologisk oversigt over begivenhederne i Europa kan fås i Jonathan Sperber: *The European Revolutions* samt Rüdiger Hachtmann: *Berlin 1848. Eine Politik- und Gesellschaftsgeschichte der Revolution*, Bonn 1997, s. 972-980.
4. H.V. Gregersen: *Danmarks Historie. Slesvig og Holsten før 1830*, 1981, s. 118-134 og 157-180.
 5. Klassikeren her er Niels Neergaard: *Under Junigrundloven. En Fremstilling af det danske Folks politiske Historie fra 1848 til 1866* 1, 1892 [1973].
 6. Dette fremgår af mange bidrag i brede danmarkshistoriske samleværker: A.D. Jørgensen: *Tidsrummet 1814-1864*, i: Johannes Steenstrup m.fl. (red.): *Danmarks Riges Historie* 6. A.D. Jørgensens bidrag er blevet selvstændigt udgivet ved Det historiske Institut ved Københavns Universitet, i: *Historiske Afhandlinger* 5-6, 1971. Povl Engelse: *Det danske Folk 1848-1864*, i: *Det danske Folks Historie* 6, 1928, revideret genoptryk i *Schultz' Danmarkshistorie* 4, 1942, Vilhelm la Cour: *Danmarks Historie* 2, 1940, Troels Fink: *Borgerne og Friheden. 1814-52*, i: Johan Hvidtfeldt m.fl. (red.): *Historikergruppens Danmarks historie* 2, 1951, Roar Skovmand: *Folkestyrets Fødsel 1830-1870*, i: John Danstrup og Hal Koch (red.): *Danmarks historie* 11, 1964. Ligeledes af følgende monografi om Danmark og 1848: Chr. Bokkenheuser og Jørgen Hatting: *Det begyndte i 48 – Aarene, da Friheden fødtes*, 1948.
 7. Hans Vammen: *Casino 1848, Historisk Tidsskrift* 88,2, 1988, s. 255.
 8. Søren Mørch: *Den sidste Danmarkshistorie. 57 fortællinger af fædrelandets historie*, 1996, s. 113-129 og Claus Bjørn: *1848. Borgerkrig og revolution*, 1998. Uffe Østergaard har i *Weekendavisen* 15.-19. maj 1998 draget direkte og ikke uefne paralleller mellem helstaten 1848 og borgerkrigen i Ex-Jugoslavien.
 9. Søren Mørch: *Den sidste Danmarkshistorie*.
 10. Gunner Lind: *Military and Absolutism: The Army Officers of Denmark-Norway as a Social Group and Political Factor, 1660-1848*, *Scandinavian Journal of History* 12, 1987, s. 221-243, specielt s. 239-241, Gunner Lind: *Military State and Bourgeois Democracy*, i: Bo Stråth (udg.): *Democratisation in Scandinavia in Comparison*, Göteborg 1988, Gunner Lind: *Noblemen, Officers, and Democracy in Denmark. Values, Politics, and Interests 1660-1901*, i: Bo Stråth m.fl. (red.): *Language and the Construction of Class*

- Identities*, Göteborg 1990, s. 157-180. En anden gruppe af embedsmænd, der i hvert fald i Preussen stod tæt på reaktionens og det hidtidige styres side, var præstestanden, jvf. Rüdiger Hachtmann: *Berlin 1848*, s. 547-552. Også i Danmark hørte statskirkenes præster til det enevældige styres støtter, men her var der dog også præster, der i samtidige udgivne prædikener i temmelig uforblommede vendinger gav udtryk for, at det bestående styre før eller siden nødvendigvis måtte afløses af noget nyt, og for hvem systemskiftet i 1848 altså ikke er kommet pludseligt og uønsket, jvf. Michael Bregnsbo: *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen. danske præsters deltagelse i den offentlige opinionsdannelse vedrørende samfundsordenen og statsmagten 1750-1848, belyst ved trykte prædikener. En politisk-idéhistorisk undersøgelse*, Danish Humanist Texts and Studies 15, 1997, s. 299-304.
11. Niels Clemmensen: Intetsigende ræveskydende og l'hombrespillende landjunkere. En komparativ undersøgelse af danske og preussiske godsejere i anden halvdel af 1800-tallet, 1066. *Tidsskrift for historisk Forskning* 27:1, 1997, Niels Clemmensen: 1848 und die dänischen Gutbesitzer. Die Gutbesitzer zwischen Absolutismus und Demokratisierung, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 123, Neumünster 1998, s. 205-213.
 12. Vagn Skovgaard-Petersen: *Tiden 1814-1869*.
 13. Sigurd Jensen: Stands- og klasseforhold i Danmark i tiden mellem slutningen af 1700-tallet og idag, i: *Ståndssamhällets oppløsning i Norden*, Åbo 1954, s. 5-10.
 14. Sten Carlsson: *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700-1865*, Lund 1949, passim.
 15. Michael Bregnsbo: Historisk essay. Den danske vej. Om traditionen for den danske konsensuskultur, *Historie* 2, 1996,
 16. Claus Bjørn: *Fra reaktion til grundlov*, s. 235-246.
 17. Michael Bregnsbo: *Historisk essay*.
 18. Niels Neergaard: *Under Junigrundloven*, s. 31-52, Hans Jensen: Bondecirkulæret af 8. November 1845. Et Bidrag til Kristian 8.s Historie, *Historisk Tidsskrift* 9. rk., bd. 2, 1921-23.
 19. Fridlev Skrubbeltang: *Den danske husmand. Husmænd og husmandsbevægelser gennem tiderne* 1, 1952, s. 111-144, Asger Th. Simonsen: *Husmandskår og husmandspolitik i 1840'erne*, 1977 og Thorkild Kjærgaard: *Gårdmandslinien i dansk historieskrivning, Fortid og Nutid* 28, 1979.
 20. C.F. Allen: *Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland* 1-2, 1857-58, Troels Fink: *Admiralstatsplanerne i 1840'erne*, i: Astrid Friis og Albert Olsen (red.): *Festskrift til Erik Arup den 22. november 1946*, s. 287-303, Troels Fink: *Omkring Ejderpolitikens udformning. Danmarks forhold til Holsten og til det tyske forbund omkring 1840*, *Jyske Samlinger* ny rk. 1, 1950-52, s. 93-106 og Alexander Scharff: *Schleswig-Holstein in der deutschen und nord-europäischen Geschichte. Gesammelte Aufsätze*, i: Horst Braunert m.fl. (udg.): *Kieler Historische Studien* 6, Stuttgart 1969.
 21. Holger Hjelholt: Arvefølgesag og forfatningsforhold i det danske monarki ved midten af det 19. århundrede. Fr. v. Pechlins virksomhed for monarkiets opretholdelse ca. 1845-51, *Det kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filosofiske Meddelelser* 46,3, 1973, Georg Nørregård: *Før stormen. Christian 8.s udenrigspolitik 1839-48*, 1974, s. 256-300, H.P. Clausen og Jørgen Paulsen: *Augustenborgerne. Slægt – Slotte – Skæbne, Fra Als og Sundeved* 58, 1980.
 22. Hans Vammen: *Casino 1848*. Desuden: Niels Petersen (udg.): *Betænkninger fra Christian VIII's tid om styrelsen af det danske monarki*, 1969. Denne kildeudgave er anmeldt af Hans Vammen i *Historisk Tidsskrift* 75,2 1975, s. 352-357.
 23. Om forholdene i Preussen: Jonathan Sperber: *The European Revolutions.*, s. 114 og passim og Rüdiger Hachtmann: *Berlin 1848*, s. 120-203.
 24. Rüdiger Hachtmann: *Berlin 1848*, s. 157-172. Uffe Østergård gør gældende, at der den 21. marts 1848 i København var tale om den »relativt største demonstration i hovedstadens historie med næsten 20.000 deltagere«, og at kongen, selv om han havde villet, ikke havde nogen anden mulighed end at bøje sig for kravene (*Weekendavisen*). Men i andre europæiske hovedstæder reagerede fyrster i samme situation imidlertid anderledes.
 25. Claus Bjørn: 1848, s. 33-61.
 26. Sst., s. 62-134.
 27. Sst., s. 62-115 og 135-150.
 28. Citeret efter sst., s. 137.
 29. Borgerkrigsopfattelsen har som nævnt vundet udbredelse inden for nyere forskning i emnet, men er i dansk-nationale kredse blevet heftigt modsagt, og man har her fastholdt, at Treårskrigen var en krig mellem Danmark og andre stater, jvf. Søren Krarup: *Religionskrig*, i: Søren Krarup (red.): *Tidehverv* 7, 72. årgang 1998, s. 129-130 og Erik Sloth: *Den danske Sag, Tidehverv* 7, s. 136-143. I enkelte nyere brede fremstillinger af Danmarkshistorien forekommer udtrykket »borgerkrig« om Treårskrigen, uden at synspunktet er konsekvent hævdet endsige knyttet an til den indre, politiske udvikling i kongeriget: Roar Skovmand: *Folkestyrets Fødsel*, Vagn Skovgaard-Petersen: *Tiden*

- 1814-1869 og Claus Bjørn: *Fra reaktion til grundlov*. Udtrykket »borgerkrig« er også blevet benyttet i fremstillinger af Sønderjyllands eller Slesvig-Holstens historie, og set i et sådant lokalhistorisk perspektiv må dette da også forekomme meget nærliggende: Knud Fabricius: *Tidsrummet 1805-1854*, i: Vilhelm la Cour m.fl. (red.): *Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk* 4, 1937-39, s. 341-396 og Lorenz Rerup: *Danmarks Historie. Slesvig og Holsten efter 1830*, 1982, s. 122-136.
30. Til sammenligning defineres borgerkrig ifølge Mogens N. Pedersen (red.): *Leksikon i statskundskab*, 1997 således: »krig mellem parter fra samme land, hvorunder det statslige magtapparat ... ikke længere opfattes som legitimt og derved ikke er i stand til at forhindre brug af våben mellem rivaliserende grupperinger eller imod sig selv«.
 31. Hans Vammen: *Casino 1848*.
 32. Hans Vammen gør sig i *Casino 1848* til talsmand for den opfattelse, at de nationalliberale og navnlig deres ledende politikere, Orla Lehmann, udbredte et rygte om, at der var udbrudt oprør i hertugdømmerne. Dette rygte var notorisk ikke sandt, men det var afgørende for folketøget til kongen den 21. marts og for dannelsen af den nye regering. Rygtet blev udbredt med det sigte at fremkalde et regeringsskifte. Der var vitterligt ikke oprør i hertugdømmerne, men da nyheden om regeringsskiftet i København nåede hertugdømmerne, udløste det så et oprør. Det er muligt, at det forholdt sig sådan, men de nationale spændinger mellem hertugdømmerne og kongeriget var allerede meget kraftige, rygtet blev troet, og der går som bekendt sjældent røg uden en brand.
 33. Claus Bjørn: *Frygten fra 1848. Bonde- og husmandsuroen på Sjælland i foråret 1848*, 1985.
 34. Jan Klusmann: »Christus war Demokrat und Proletarier dazu«. *Ländliche Unter-schichten und soziale Bewegung in Holstein 1848-1850*, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 123, Neumünster 1998, Claus Bjørn: *1848*, s. 180-191.
 35. Niels Neergaard: *Under Junigrundloven*, s. 285-315 og 376-444.
 36. Poul Bagge, Poul Engelstoft og Johs. Lomholdt-Thomsen (udg.): *Danske politiske Breve fra 1830'erne og 1840'erne* 4, 1958, s. 397.
 37. Citeret efter Claus Bjørn: *1848*, s. 191.
 38. Søren Mørch: *Den sidste danmarkshistorie*.
 39. Niels Neergaard: *Under Junigrundloven*, s. 696-746, Alexander Scharff: *Das Erste Londoner protokoll. Ein Beitrag zur europäischen Problematik der schleswig-holsteinischen Frage*, i: Horst Braunert m.fl. (udg.): *Kieler Historische Studien*, s. 189-217, Holger Hjelholt: *Great Britain, the Danish-German Conflict and the Danish Succession 1850-52. From the London Protocol to the Treaty of London (the 2nd of August 1850 and the 8th of May 1852)*, *Historisk-filosofiske Meddelelser udgivet af Det kongelige danske Videnskabernes Selskab* 45,1, 1971.
 40. Erik Møller: *Helstatens fald* 1-2, 1958.
 41. Holger Hjelholt: *Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigen (1850-1864)*, 1923, Holger Hjelholt: *A. Regenburg (1815-1895). En dansk embedsmand*, *Skrifter udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland* 48, 1978, Alexander Scharff: *Die dänische Sprachpolitik in Mittelschleswig 1851-1864*, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 91, Neumünster 1966.
 42. Roar Skovmand: *Folkestyrets fødsel*, s. 322-336.
 43. Lorenz Rerup: *Tiden 1864-1914*, i: Søren Mørch (red.): *Danmarks historie* 6, 1989 s. 149-155.
 44. Citeret efter Roar Skovmand: *Folkestyrets fødsel*, s. 285.